

Трубчанінов М.А.

Харківський національний педагогічний університет імені Г.С.Сковороди

ОСВІТА ДІТЕЙ СЕЛЯНСЬКИХ КУСТАРНИХ ПІДПРИЄМЦІВ ЯК ВАЖЛИВА УМОВА МОДЕРНІЗАЦІЇ ПРОМИСЛОВОСТІ СЛОБІДСЬКОЇ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Стаття присвячена комплексному аналізу освіти дітей селянських кустарних підприємств Слобідської України ХІХ – початку ХХ ст., як ключового чинника модернізаційних процесів у промисловому середовищі регіону. Розкрито соціально-економічні передумови розвитку кустарного виробництва, зокрема формування нової групи сільських підприємців, зайнятих у дрібній промисловості, ремеслах і домашньому кустарному виробництві. Особлива увага зосереджена на ролі освіти як засобу професійного становлення молодого покоління та підвищення конкурентоспроможності місцевого виробництва.

У дослідженні проаналізовано форми навчання, характерні для селянсько-кустарного середовища: початкову грамотність, домашнє й індивідуальне навчання, діяльність земських шкіл, ремісничих та професійно-технічних закладів, а також систему учнівства при кустарних майстернях. Акцентовано на взаємодії традиційних методів передавання ремісничих навичок із новими індустріальними підходами, що поширювалися під впливом зростання ринку, появи технічних новинок і активізації торгівлі.

Показано, що поширення освіти серед дітей кустарів сприяло не лише підвищенню якості продукції, а й формуванню нової трудової культури, здатної забезпечити поступову інтеграцію кустарного виробництва в ширші модернізаційні процеси Слобідської України. Освітні практики цього середовища розглядаються як важливий елемент соціальної мобільності, становлення підприємницького мислення та підготовки кадрів для майбутньої промислової модернізації регіону. Стаття узагальнює значення освітнього чинника у трансформації традиційної селянської економіки в бік більш раціональної, спеціалізованої та технологічно орієнтованої моделі.

Ключові слова: Слобідська Україна, кустарні промисли, селянські підприємці, освіта дітей, професійно-технічне навчання, ремісничі школи, модернізація промисловості, соціальна мобільність, трудова культура.

Постановка проблеми. У другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Слобідська Україна переживала активні соціально-економічні трансформації, пов'язані зі зростанням кустарної промисловості та формуванням нової групи селянських підприємців. В умовах поступового переходу від традиційних форм господарювання до модернізованих промислових практик загострилася потреба у кваліфікованих кадрах, здатних опановувати нові технології, удосконалювати виробництво та забезпечувати конкурентоспроможність у межах регіонального й загальноросійського ринку.

Попри значну поширеність кустарних промислів, освітні можливості дітей селян-кустарів залишалися обмеженими. Брак доступу до

систематичної професійної та технічної освіти гальмував розвиток дрібного виробництва, стримував впровадження інновацій і знижував потенціал модернізації. Традиційні форми навчання, що ґрунтувалися переважно на родинному переданні ремесла, уже не відповідали вимогам часу. Водночас земські школи, ремісничі класи та професійні курси лише починали формувати підґрунтя для нової системи підготовки молоді.

Таким чином, виникає наукова проблема: визначити, яким чином освіта дітей селянських кустарних підприємців впливала на розвиток і модернізацію промислового середовища Слобідської України; з'ясувати особливості, форми та результати цього освітнього процесу; встановити

його роль у трансформації традиційної селянської економіки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Останні два десятиліття позначилися посиленою увагою дослідників до проблем ремісничої та професійно-технічної освіти в Україні другої половини XIX – початку XX ст. Значну частину нових публікацій становлять монографії, статті, які окреслюють загальні закономірності розвитку ремісничої підготовки, роль земських шкіл, ремісничих класів і доповнюючих курсів у формуванні професійних навичок, серед авторів досліджуючих цю проблему слід відмітити Бугрія В., Ніколаєву Т., Маслова М., Малишева О., Трубчанінова М., Ситняківську М., які розкривають особливості професійної освіти Лівобережної та Правобережної України. Зокрема, комплексні огляди історіографії ремісничої освіти систематизують джерельну базу та виокремлюють основні тематичні напрями (організація навчання, навчальні програми, гендерні аспекти, адміністративна політика). Разом із цим, у науковій літературі відзначається недостатність комплексних досліджень, які б поєднували освітній та економічний аспекти кустарного підприємництва саме на Слобідській Україні. Більшість робіт обмежується або загальними соціально-економічними оглядами, або розглядом освіти як окремого феномену без детального аналізу її впливу на модернізацію виробничих процесів.

Постановка завдання. Метою статті є комплексний аналіз освіти дітей селянських кустарних підприємців Слобідської України у XIX – на початку XX ст. як ключового чинника модернізації локальної промисловості. Дослідження спрямоване на виявлення форм і методів навчання, рівня доступності освіти, специфіки професійно-технічної підготовки та їх впливу на розвиток кустарних промислів, соціальну мобільність молоді й трансформацію традиційної селянської економіки під впливом індустріальних змін.

Виклад основного матеріалу. Протягом другої половини XIX ст. – початку XX ст. повсюдно на Слобідській Україні система учнівства демонструвала працездатність, але поступово відходила на другий план. В багатьох розвинених країнах система учнівства на робочому місці існує й в наш час. Так, найвищий у Європі охоплення молоді учнівськими програмами спостерігається в Німеччині. Виробниче навчання в Німеччині відбувається в рамках «дуальної системи», тобто паралельно на робочому місці й у професійній школі, де також вивчають загальноосвітні предмети.

Після закінчення навчання учні здають іспит на звання підмайстеря.

В більшості селянських господарств Слобідської України учень розглядався як член родини майстра, чия влада по природі своїй завжди носила батьківський характер. Подібно батькові, майстер мав право застосовувати до учня тілесні покарання. Таке право майстра, карати за справу, часто прописувалося в учнівських договорах.

Система індивідуального учнівства зберігалася в слобожанській кустарній промисловості протягом усього періоду, що нами вивчається, однак в той же час у зв'язку з економічною модернізацією Російської імперії, в тому числі інтенсивним переходом селянських промислів на рейки товарного виробництва й швидким ростом їхніх масштабів на Слобідській Україні, тут виникла потреба в створенні паралельно із системою учнівства більш досконалої системи навчання в спеціалізованих навчальних закладах, яка б дозволяла майбутнім кустарним майстрам одержати знання не тільки про технічні прийоми, які вже стали традиційними, але й про новітню техніку й технології. Крім того, професійна освіта селянських дітей в умовах динамічної ринкової економіки повинна була бути відносно короткостроковою і досить масовою. Всі ці завдання досить успішно вирішувалися протягом другої половини XIX ст. – на початку XX ст. в професійно-технічних навчальних закладах близько 30 типів. Вони інтенсивно створювалися в селах Слобідської України не тільки державними відомствами та земствами, а й різними господарчими товариствами, селянськими громадами, приватними особами, церковними парафіями [1, с.128–130].

В другій половині XIX ст. – на початку XX ст. потреба у кваліфікованих кустарях сприймалася російським урядом як досить актуальна проблема. Вже 1860-і рр. в Російській імперії почалося становлення теорії й методики професійно-технічної освіти для сільських кустарів як самостійної освітньої і наукової галузі. Це було обумовлено розвитком виробництва й капіталістичних відносин, загальними реформами шкільного освіти, розширенням мережі професійних навчальних закладів, початком суспільно-педагогічного руху. Багато в чому цьому процесу сприяла діяльність Російського технічного товариства, Вільного економічного товариства, Московського товариства поширення технічних знань та інших наукових і технічних товариств. Вони створювали професійні навчальні заклади, розробляли проекти реформування системи загальної й професійної

освіти в імперії, вивчали закордонний досвід підготовки кустарів і ремісників, проводили з'їзди діячів професійно-технічної освіти, видавали наукову, навчальну й методичну літературу [2, с.68–73].

Значну роль у становленні теорії й методики професійно-технічної освіти сільських кустарів зіграв журнал «Технічна освіта», який видавався в 1892–1917 роках. В 1862 р. була створена Постійна комісія з технічної освіти Російського технічного товариства, керівниками якої були професор технології Є.М.Андрєєв і видатний діяч професійної освіти Росії А.Г.Неболсін. Певною віхою в становленні педагогіки професійно-технічної освіти сільських кустарів став розроблений в 1884 р. вченим-механіком І.О. Вишегорським проєкт «Загального нормального плану промислової освіти в Росії», що заклав основи державної системи професійно-технічної освіти кустарів, в том числі й в селах Слобідської України. Політика держави стосовно професійно-технічної освіти кустарів у другій половині XIX – на початку XX ст. носила гнучкий регламентуючий характер. Держава неодноразово вставляла на шлях підтримки суспільних зусиль по створенню нижчих професійних навчальних закладів, в тому числі й в селах Слобідської України, але, у той же час, асигнування держави на нові форми професійної підготовки обчислювалися недостатніми сумами [3, с. 14–20].

Як самостійний шабел професійного освіти система професійно-технічного освіти сільських кустарів почала формуватися на Слобідській Україні як й в Російській імперії та інших розвинених капіталістичних країнах Європи в другій половині XIX ст. Ремісничі відділення при загальноосвітніх установах, які стали виникати в цей час, являли собою спрощений тип нижчих ремісничих шкіл. Ремісничі відділення призначалися для навчання ремеслам обробки дерева, металу, інших видів матеріалів. У цих відділеннях крім практичних занять по ремеслу викладалися такі дисципліни як креслення, малювання, технологія досліджуваного ремесла або виробництва. Строк навчання не обмовлявся окремим положенням. Це визначалося потребою ремесла й ступенем готовності учня. Спеціальна підготовка здійснювалася по столярному, бондарному, гончарному, слюсарному, ковальському, швацькому, ремеслах, рідше по – кравецькому, іконописному, ювелірному ремеслах. Основну мету професійного навчання кустарів держава, земство, громадськість бачили в прискоренні модернізаційних

процесів у кустарній промисловості й підйомі добробуту населення [4, с.263–265]. Система професійного навчання на Слобідській Україні складалася у вигляді наступної схеми: професійна й суспільна школи; спеціальна професійна школа; навчальні майстерні для дітей, підлітків і дорослих; пересувні навчальні майстерні; курси для дорослих при волосних управах та школах; спеціальні міністерські й земські інструктори для окремих промислів; ручна праця в початковій школі й поширення інших спеціальних знань у загальній школі; видання технічних і безкоштовне поширення брошур та інше.

Особливо актуальною була проблема зближення школи з селянським життям, із практикою селянського господарства. Сільське населення Слобожанщини ждало від школи надання йому можливості одержання додаткової професійно-технічної освіти, здатної принести реальний прибуток. Однією з надзвичайно вдалих ідей цього плану була спроба введення викладання ручної праці в загальноосвітніх школах. Саме тому держава часто відкривало спеціалізовані професійно-технічні відділення при звичайних сільських школах – «класи рукоділля», «класи ручної роботи», «ремісницькі класи», «кустарні класи», «класи ткацтва», «класи гончарства» тощо. Про те, що ручна праця в сільській школі повинна мати переважно й істотно педагогічне й виховне значення, переслідуючи практичні цілі настільки, наскільки вони перебувають у повній згоді із цим основним його призначенням свідчили у своїх звітах інспектора народних училищ [5, с. 53]. Серед основних ініціаторів організації подібних класів були такі піклувальники Харківського навчального округу, як М.П.Хрущов, В.К.Акреп, М.М.Олексієнко й П.Е.Соколовський, завдяки їм до 1917 р. професійні відділення існували вже в більшості сільських шкіл Слобідської України [6, с. 18].

У ході дискусій, що розгорнулися в суспільстві в кінці XIX ст. з питань реформування школи знову обговорювалося місце уроків ремесла і уроків праці серед інших предметів, можливість їхнього використання у освітньо-виховному процесі. Міністерство народної освіти схилилося до думки про необхідність зберегти ручну працю як не обов'язковий предмет і всіляко сприяти вивченню ремесла в школі. Введення навчання ремеслу підвищувало привабливість школи, підсилювало її зв'язок з промисловим селянством. Зміцніла законодавча основа навчання, були розроблені нові навчальні програми, покращилася підготовка й склад викладацьких кадрів.

На досвіді підтвердилася педагогічна користь поширення навчання ремеслу й праці. Значну роль державні органи влади зіграли й у підготовці інструкторів для таких навчальних майстерень. У масштабах всієї Російської імперії було створено на 1914 р. 18 інструкторсько-кустарних шкіл, у багатьох з яких слобожанські кустарі вчилися за рахунок своїх повітових земств [7, с. 139]. До інструкторських шкіл приймали вже досить досвідчених кустарів старших шістнадцяти років, які закінчили одно або двокласну сільську школу й мали рекомендацію від своїх повітових земств. Ті з них, хто не закінчив сільську школу, ще складали вступні випробування. Програма навчання в інструкторсько-кустарних школах складалася з теоретичного курсу, у якому поглиблено вивчалася техніка й технологія кустарних виробництв, і практичного, де йшло виготовлення товарних виробів. На всіх спеціальностях майбутні промисловики вивчали креслення, малювання, основи землеробства й тваринництва, основи підприємницької діяльності [8, с. 20].

Активність у справі професійно-технічної підготовки селянських промислових підприємців також проявляли й місцеві земства. Так, в 1879 р. Харківські губернські земські збори ухвалили відкрити в кожному повіті принаймні по одній кустарно-ремісничій школі, а також виділити 38500 крб. на саму організацію шкіл і по 14300 крб. щорічно на їхнє утримання. Уже в 1882 р. на ці засоби було відкрито дві кустарні школи-майстерні в Харківському повіті [9, с. 3, 4]. В 1886 р. відкрилася Куп'янська «школа кустарної майстерності». На 6 тис. крб., виділених губернською управою, був придбаний будинок, обладнана майстерня, набраний штат викладачів. Управа щороку асигнувала на її утримання по 800 крб., що дозволяло, як свідчать джерела, вести навчальний процес на досить високому рівні [10, с. 71].

Ще одне земське кустарно-ремісничє училище виникло в 1888 р. у Вовчанську. Початкові асигнування губернської й повітової управ становили близько 6 тис. крб. У подальшому вони щороку виділяли на утримання училища приблизно по 2,6 тис. крб. Тут на трьох відділеннях – ковальському, деревообробному й чавуноливарному одночасно вчилося до 100 чол. Оплата становила 12 крб. на рік [11, с. 95, 96]. В 1893 р. у Богодухівському повіті на загальні засоби губернського й повітового земств (близько 5,4 тис. крб.) було створено Краснокутське кустарно-ремісничє училище. Приблизно в той же час почали діяти

Новопсковська кустарна школа в Старобільському й Штепівську в Лебединському повітах, де готовили сільських ковалів і слюсарів [12, Арк. 70].

Специфіка навчання ремеслу в сільській школі Слобідської України у другій половині XIX ст. – на початку XX ст. визначалася двома основними факторами – вмотивованістю навчання і його індивідуалізованим характером. У цьому зв'язку серйозна увага приділялася проблемі міжособистісних відносин «учитель – учень». В Слобідській Україні селянська громада уважно ставилася до моральних якостей викладачів і інструкторів професійно-технічних училищ і шкіл. Викладач ремесла й ручної праці в школі повинен був відповідати наступним вимогам: мати авторитет в очах селянської громади, вивчати спеціальну літературу й удосконалюватися у своїй майстерності. Якщо він не пройшов навчання в спеціальному навчальному закладі, то було потрібно надати рекомендацію відомого майстра, у якого навчався. Звичайно, викладачами різних технічних предметів в професійно-технічних училищах і школах виступали досвідчені селянські промисловики, які вже мали значний практичний досвід. Багато хто з них паралельно з викладанням продовжували займатися якими-небудь обробними промислами. Наприклад, учитель «шевської майстерності» в Золочівській кустарно-ремісничій школі працював В. Петренко, який сам вже довгий час займався товарним виробництвом чобіт и в селі поблизу Золочіва тримав власну чоботарню. Вчитель Сумського училища Г. Кравченко одночасно з викладанням займався бондарним промислом [13, с. 12]. Такий міцний зв'язок викладачів із промисловою практикою був серйозною гарантією високого рівня навчального процесу в подібних навчальних закладах. У той же час кількість учнів, які щороку закінчували Олександрівські училища була щодо невеликий – від 15 до 25 чол. у кожному. Загальна кількість випускників таких училищ не перевищувало 300 чол. на рік [14, с. 15–18].

Дорослі селяни, які вирішили зайнятися виробничим підприємництвом, мали можливість одержати професійну підготовку в так званих допоміжних класах, які створювалися на засоби селянських громад. Наприклад, в Ізюмському повіті з кінця XIX ст. кустарі вчилися в допоміжних класах при Лиманівському, Попівському, Дробишівському, Цареборисівському й Богородичанському сільських правліннях [15, с. 15].

Висновки. У другій половині XIX – на початку XX ст. в Слобідській Україні відбулися глибокі трансформації в системі професійної підготовки

селянських кустарів, що стали важливою складовою модернізаційних процесів у регіональній промисловості. Традиційна система індивідуального учнівства, яка століттями забезпечувала передачу професійних умінь у межах родинних та общинних ремісничих традицій, продовжувала функціонувати, але поступово відходила на другий план під впливом розвитку товарного виробництва, розширення ринкових відносин та ускладнення технологічних процесів. Зміни економічного середовища вимагали не лише практичних навичок, а й систематизованих технічних знань, що спонукало суспільство до формування нової моделі професійної освіти.

У цей період у селах Слобідської України активно створювалися різні типи професійно-технічних закладів: кустарно-ремісничі школи, спеціальні відділення при загальноосвітніх школах, навчальні майстерні, курси для дітей і дорослих, інструкторські школи тощо. Їхнє функціонування стало можливим завдяки взаємодії державних установ, земств, селянських громад, церковних парафій і приватних ініціатив. Освітні програми поступово набували системності: упроваджувалися теоретичні курси, практичне

навчання доповнювалося вивченням технології, креслення, основ підприємництва. Формувалася нова педагогічна культура, орієнтована на поєднання ремісничої майстерності, суспільних потреб і модернізаційних завдань.

Особливо важливим здобутком стало зближення школи з реальними потребами сільського господарства й промисловості. Введення уроків ручної праці, розгортання ремісничих класів, залучення досвідчених практиків як викладачів сприяли підвищенню рівня професійної підготовки селянської молоді та дорослих. Це, своєю чергою, давало змогу не лише вдосконалювати традиційні промисли, а й забезпечувати їхню адаптацію до вимог нової економічної доби.

Таким чином, система професійно-технічної освіти Слобідської України стала важливим чинником піднесення кустарної промисловості, сприяла підвищенню соціальної мобільності селянства, формуванню нових виробничих практик і становленню локальних осередків технічної модернізації. Вона відіграла ключову роль у переході регіону від традиційного ремісничого виробництва до більш організованого, технологічно оснащеного та ринково орієнтованого промислового середовища.

Список літератури:

1. Кустарные промыслы в Воронежской губернии по данным текущей сельско-хозяйственной статистики. Воронеж : Издание губ. земства, 1914. 141 с.
2. Кустарные промыслы. Текущая статистика за 1895/96 сельскохозяйственный год. СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1897. 200 с.
3. Морозов С. Т. Доклад «О постановке Земской губернской организации по содействию кустарной промышленности» на Съезде деятелей по кустарной промышленности, 1910./ С. Т. Морозов. М. : Тип. Я. Г. Сазонова, 1912. 49 с.
4. Материалы для изучения кустарной промышленности и ручного труда в России. Ч. 1/ сост. Л. Майков. СПб.: ЦСК МВД, 1872. 361 с.
5. Золочів: Зб. архівний док. і матеріалів/ Упоряд.: Л.М. Момот та ін. Х.: Фоліо, 1995. 104 с.
6. Харьковская губернская земская управа. Отчеты Харьковской губернской земской управы о развитии кустарных промыслов в губернии. Х.: Тип. губ. правления, 1914. 103 с.
7. Главное управление землеустройства и земледелия. Обзор деятельности за 1914 год.-Пг.: Тип. В.Киршбаума, 1915. 339 с.
8. Кустарь. 1911. №2. С. 20
9. Харьковская губ. зем. управа. Доклады Харьковской губернской земской управы губернскому собранию 1889 года: Об развитии крестьянских промыслов. Х.: Тип. М.Зильберберга, 1889. 68 с.
10. Шаховский М.Л. Начальная народная школа в Харьковской губернии. Х.: Тип. М.Зильберберга, 1892. – 103 с.
11. Вовчанськ: Зб. архівних док. і матеріалів / Упоряд.: Л.М. Момот та ін. –Х.: Фоліо, 1994. 124с.
12. РДІА. Російський державний історичний архів. Ф. 398. Департамент землеробства. Оп. 60. Спр. 19171 Арк. 70.
13. Левитский В. Ф. О значении кустарных промыслов в народном хозяйстве. Полтава: Изд-во губ. земства, 1909. 69 с.
14. Харьковская губе. зем. управа. Доклады Харьковской губернской земской управы губернскому собранию 1908 года: Об развитии кустарной промышленности. Х.: Изд-во губ. зем. управы, 1908. – 53 с.
15. Доклады Харьковской губернской земской управы губернскому собранию очередной сессии 1912 года по кустарной промышленности. Х.: Тип. губ. правления, 1912. 98 с.

Trubchaninov M.A. EDUCATION OF CHILDREN OF PEASANT ARTISAN ENTREPRENEURS AS AN IMPORTANT CONDITION FOR THE MODERNISATION OF INDUSTRY IN SLOBODA UKRAINE IN THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY – EARLY 20TH CENTURY

The article is devoted to a comprehensive analysis of the education of children of peasant artisans in Sloboda Ukraine in the 19th – early 20th centuries as a key factor in the modernisation processes in the region's industrial environment. It reveals the socio-economic prerequisites for the development of handicraft production, in particular the formation of a new group of rural entrepreneurs engaged in small-scale industry, crafts and home-based handicraft production. Particular attention is focused on the role of education as a means of professional development for the younger generation and increasing the competitiveness of local production.

The study analyses the forms of education characteristic of the peasant-artisanal environment: basic literacy, home and individual education, the activities of zemstvo schools, craft and vocational-technical institutions, as well as the apprenticeship system in artisanal workshops. Emphasis is placed on the interaction between traditional methods of transmitting craft skills and new industrial approaches that spread under the influence of market growth, the emergence of technical innovations, and the intensification of trade.

It is shown that the spread of education among the children of artisans contributed not only to improving product quality, but also to the formation of a new work culture capable of ensuring the gradual integration of artisanal production into the broader modernisation processes of Sloboda Ukraine. The educational practices of this environment are considered an important element of social mobility, the formation of entrepreneurial thinking, and the training of personnel for the future industrial modernisation of the region. The article summarises the importance of the educational factor in the transformation of the traditional peasant economy towards a more rational, specialised, and technology-oriented model.

Key words: *Sloboda Ukraine, cottage industries, peasant entrepreneurs, children's education, vocational and technical training, craft schools, industrial modernisation, social mobility, labour culture.*

Дата надходження статті: 17.11.2025

Дата прийняття статті: 03.12.2025

Опубліковано: 30.12.2025